

Stereotypy v česko-slovenskom kontexte

JURAJ DOLNÍK (BRATISLAVA)

Úvod

Vychádzam z predpokladu, že k prieniku do česko-slovenských vzťahov prispieva aj reflexia stereotypov, a to autostereotypov aj heterostereotypov. Stereotypy sa tu chápu ako štandardizované úsudky vzťahujúce sa na seba (autostereotypy) alebo na iných (heterostereotypy), ktoré platia v istom kultúrnom prostredí a ktoré štruktúrujú vnímanie príslušných výsekov sveta nositeľmi danej kultúry. Treba mať stále na mysli, že pojem *stereotyp* predpokladá možný nesúlad, resp. len čiastočný súlad s realitou. Keď nechceme zostať pri registrácii stereotypov v istom kultúrnom prostredí, ale mienime ich využiť ako prostriedok poznávania tohto prostredia, treba prihliadať aj na ich funkcie, a teda aj na ich stimulačnú bázu. Vo všeobecnosti sa uvažuje o troch funkčných sférach stereotypov: a) orientačná sféra (stereotypy fungujú ako jednoduché interpretačné konštrukty na recepciu zložitých javov; táto funkcia je azda najviac diskutovaná, b) sféra sociálnej kohézie (stereotypy fungujú ako kohézny prvok kolektívu, patrí k štandardizáciám reprodukujúcim súdržnosť kolektívu, čiže k silám udržiavajúcim daný kolektív), c) utilitaristická sféra (stereotypy fungujú v prospech istých záujmov kolektívu alebo subkolektívu). V súvislosti s témou tohto príspevku do popredia dávam utilitárnu funkciu. Ešte pred poukázaním na ich funkcie treba ich opísať a odpovedať aj na otázku, čo sa v nich prejavuje.

Vo všeobecnosti sa dá vopred povedať, že ak sa objavia nejaké stereotypy v česko-slovenskom kontexte, určite sú istou reakciou na javy a udalosti, ktoré sa týkajú politického, sociálneho alebo kultúrneho aspektu vzťahu medzi Čechmi a Slovákmi. Dejiny tohto vzťahu ukazujú, že niekedy sa tieto aspekty prejavovali takpovediac v kooperácii, inokedy v konflikte. Hybnou silou premenlivosti vzťahu bola, pravdaže, vždy politika. Keď dominovali spoločné politické záujmy, posilňovala sa tendencia k integrácii, čo malo oporu v ostatných aspektoch vzťahu, a keď sa do popre-

dia dostali politickomocenské spory, presadzovala sa dezintegrácia. Základom historickej stability tohto vzťahu boli jeho spomínané mimopolitické aspekty. Etnopsychologická blízkosť a kultúrna príbuznosť nielen uľahčovali sociálnu interakciu, ale aj stimulovali nadväzovanie, rozširovanie a rozvíjanie sociálnych kontaktov. Osobitný význam mala pritom vždy blízka príbuznosť jazykov, ktorá zohrala úlohu prvotného atraktora.

Stereotypy

V súčasnom česko-slovenskom kultúrnom prostredí jednak pretrvávajú isté stereotypy z minulosti a jednak sa po rozpade spoločného štátu objavujú nové, reflektujúce zmenený politický rámec historicky vytváranej česko-slovenskej duchovnej klímy. Všimnem si päť stereotypov, z ktorých prvé dva sa pestujú na slovenskej strane, ďalšie dva sa týkajú českej strany a posledný sa vzťahuje na obidve strany.

1. Akomodačný stereotyp. Podľa neho akomodačná asymetria v jazykovom správaní Slováka a Čecha je následok nedostatočného rozvinutia jazykového a národného povedomia Slovákov. Z bežných empirických údajov vyplýva, že Slováci prejavujú výrazne silnejší sklon k prispôbovaniu sa češtine ako Česi slovenčine. Z toho sa vyvodzuje záver o nižšom stupni jazykovej a národnej uvedomenosti. Je to typický stereotyp, lebo sa v ňom odráža polopravda. Pravde zodpovedá akomodačná asymetria, ale vyvodený záver je povrchný a nepravdivý. Vyššia miera slovenskej akomodačnej pohotovosti je len špecifický príznak normálneho jazykového a národného povedomia. Tento sprievodný príznak – epifenóm – je len následok historických okolností, za ktorých sa slovenské povedomie rozvíjalo a upevňovalo. Tým, že vzhľadom na tieto okolnosti Slováci museli byť nadštandardne vnímaví voči češtine, rozvíjanie ich vlastného jazykového povedomia bolo sprevádzané udržiavaním potenciálnej dispozície na komunikáciu v češtine, ktorá sa aktualizovala v spätosti s objektívnymi okolnosťami aj so subjektívne motivovanými rozhodnutiami. Sústavný kontakt s češtinou podložený politickými, sociálnymi a kultúrnymi kontaktnými podmienkami spôsobil permanentnú reprodukciu tejto dispozície. Z druhej strany práve najmä na pozadí češtiny a „čestva“ sa formovalo a rozvíjalo slovenské jazykové a národné povedomie. Uvedomovanie si rozdielu medzi slovenským a českým žiľlom, predpokladu českej a slovenskej identity, viedlo k systematickému kultivovaniu slovenského povedomia. Je to normálne povedomie založené ako každé iné národné povedomie na prežívanej a uvedomovanej národnej identite. Jeho epifenómom je spomínaná potenciálna dispozícia, ktorá nemá žiadny dosah

na jeho kvalitu. Tento epifenomén sa prejavuje ako potenciálna akomodáčna náklonnosť Slováka, ktorá sa aj často aktualizuje. Povrchná reflexia tohto javu vedie k stereotypu o deficitnosti slovenského povedomia.

2. Delimitačný stereotyp. Podľa tohto stereotypu dôsledná delimitácia slovenčiny vo vzťahu k češtine je nevyhnutný sprievodný príznak potvrdenia identity a vyjadrovacej potencie (čiže vyspelosti) slovenčiny. Tento stereotyp evidentne súvisí s predchádzajúcim stereotypom. Na jeho základe sa praktizuje debohemizačná jazyková kritika a výchova, ktorá je zameraná na to, aby používatelia spisovnej slovenčiny s rigoróznou dôslednosťou vnímali hranicu medzi ňou a češtinou. Motiváciou takeého konania je úsilie o odstraňovanie domnelého deficitu v slovenskom jazykovom povedomí s neustálym zdôrazňovaním vyjadrovacej potencie slovenčiny, z pozície ktorej sa uzuálne bohemizmy kvalifikujú ako afunkčné, a teda nepotrebné. Pestovaním tohto stereotypu sa reprodukuje permanentný konflikt medzi prirodzenou a umelou delimitáciou slovenčiny a češtiny. Oprávnenosť stigmatizácie tohto stereotypu vyplýva z toho, že v jej pozadí je ignorovanie toho aspektu jazykového správania Slovákov, ktorý označujem ako etnokomunikačná, resp. etnojazyková analógia, čím sa myslí, že súčasné generácie Slovákov sa jazykovo správajú v tom zmysle, v tom duchu – čiže analogicky – ako predchádzajúce generácie, a to sa týka aj používania českého výraziva. Slovenčina udržiava svoju historickú kontinuitu aj na základe tohto analogického správania reprodukovujúceho prirodzenú hranicu medzi slovenčinou a češtinou. Takéto správanie je v súlade s tendenciou súčasného spisovného jazyka k posilňovaniu jeho prirodzenosti, a teda k oslabovaniu jeho „umelosti“, ktorá ho sprevádzala od jeho konštitučného obdobia.

3. Bariérový stereotyp. Tento stereotyp sa živí najmä na českej strane. Jeho obsahom je, že po rozpade Československa sa začína vytvárať jazyková bariéra medzi Čechmi a Slovákami, prirodzene, týka sa to najmä mladej generácie. Odvodzuje sa to zo straty sústavného kontaktu vo verejnej komunikačnej sfére. Vraj sa Česi od Slovákov jazykovo vzdalujú. Blízkopribuzenský vzťah medzi jazykmi sa, samozrejme, nemení, takže základný objektívny faktor apercpcie slovenských komunikátov Čechom je naďalej priaznivejší ako napríklad apercpcia poľštiny (prezentúva sa totiž aj prognóza, že v blízkej budúcnosti pre Čechov bude slovenčina apercpcne ekvivaletná s poľštinou). Objektívne daná ľahká prekonateľnosť medzijazykových diferencií platí naďalej, ale utlmuje sa apercpcná pohotovosť. Bez primeraného množstva podnetov potenciálna československá apercpcná kompetencia, ktorá je daná blízkopribuzenským vzťahom, sa nemôže aktualizovať, a tak sa vytvára priestor pre pôsobenie

predsudkovej anticipácie komunikačnej poruchy. Apriórna predstava apercepčného problému generuje stav, ktorý by sme mohli označiť ako jazyková kvázixenofóbia, t. j. „akoby“ odmietanie jazyka ako toho, čo je cudzie, hoci v skutočnosti ide len o apriórnu psychickú zábranu. Pravda, do úvahy prichádza aj to, že pôsobia aj iné faktory, ktoré záujem o česko-slovenskú komunikáciu deaktualizujú (napríklad ostro vyhranená zameranosť na kultúru Západu), a tak sa sledovaná otázka dostáva do súvislosti s motivačným svetom najmä mladej generácie.

4. Mentálny stereotyp. Tento stereotyp sa nevzťahuje na jazyk, ale na mentalitu slovenského divadelného publika z hľadiska českého herectva. Podľa tohto stereotypu je slovenské publikum spontánnejšie, emocionálnejšie ako české, je menej formálne pri prejavovaní prežívania dramatického diela. Tento stereotyp pravdepodobne nie je založený na čistej empirii českých hercov, ale na interpretácii skúseností na pozadí všeobecného stereotypu v slovenskej mentalite, ktorá sa – podľa stereotypu – vyznačuje bezprostrednosťou, prirodzenosťou, sklonom k živelnosti. Českí herci to prezentujú ako pozitívum, ktoré posilňuje ich motiváciu vystupovať pred slovenským obecnstvom.

5. Heuristický stereotyp. Ide o stereotyp, ktorý sa udomácnil v českom aj slovenskom prostredí. Tento stereotyp je o tom, že po rozpade Česko-slovenska vzťah medzi Čechmi a Slovákmi sa kvalitatívne mení, a to na základe toho, že sa vzájomne nanovo objavujú: dištantnosť navodená politikou spôsobuje, že Česi a Slováci sa vzájomne vnímajú z inej perspektívy, ich vzájomný postoj je zbavený zaťaženosťou zo spolužitia v spoločnom štáte, a tak vzájomná príťažlivosť vyplývajúca z blízkej etnickej príbuznosti nadobúda novú kvalitu (viac si vážia tento jedinečný medzietnický vzťah, hlbšie si uvedomujú hodnotu tohto vzťahu, etnickú a kultúrnu solidárnosť si uvedomujú bez politickej motivácie). V pozadí tohto stereotypu je účelová interpretácia vzájomného vzťahu v integračnom a postintegračnom období, ktorej motiváciu treba analyzovať. Implicitná konfrontácia česko-slovenského vzťahu z týchto období je podriadená istému účelu.

Solidarita a identita

Čo sa prejavuje v týchto stereotypoch? Isté efekty dialektiky koexistencie blízko príbuzných subjektov. Jedným z aspektov tejto dialektiky je napätie (rozpor) medzi solidaritou a identitou. V česko-slovenskom kontexte je to napätie medzi etnicko-kultúrnou solidaritou a etnickou a kultúrnou identitou. Na jednej strane z genetickej blízkosti Čechov a Slovákov a

z historického spolunažívania v spoločnom geografickom aj politickom priestore vzišiel inštinkt a vypestovalo sa vedomie spolupatričnosti (solidarity) a na druhej strane z vnímania vzájomnej odlišnosti, ako aj z historických okolností, ktoré ich od seba oddeľovali, sa posilňoval inštinkt a živilo sa vedomie primárnej identity, a to najmä u Slovákov, lebo ich historický priestor sebamanifestácie bol oveľa menší ako český. Táto historickopriestorová asymetria spôsobila, že kým z českej perspektívy v základe štruktúry vnímania česko-slovenského vzťahu – vyjadrené terminológiou tvarovej psychológie („Gestaltpsychologie“) – v pozícii figúry bola vždy solidarita, v perspektíve slovenského vnímania tohto vzťahu túto pozíciu obsadila identita. Inak povedané, z českého pohľadu sa identita v rámci tohto vzťahu presuponovala ako samozrejmosť a vzťah sa pociťoval a uvedomoval len v jeho solidárnom aspekte, zo slovenského pohľadu sa pri pociate a vedomí solidarity permanentne aktualizovala potreba potvrdzovania vlastnej identity.

Tento rozdiel v štrukturácii vnímania vzťahu sa výrazne prejavuje v akomodačnom a delimitačnom stereotype pestovaného na slovenskej strane. Fakt, že v ohnisku vnímania je sebaidentifikácia, stimuluje hodnotiace reakcie s tendenciou k preferencii odmietania českého výraziva a komunikačnej adaptácie na češtinu. Nepridržiavanie sa umelej delimitácie a „neprimeraná“ slovenská akomodácia sa posudzuje ako prevrátenie normálnej hierarchie *identita – solidarita*, čo vyplýva z príznakovosti slovenského jazykového a národného povedomia (príznakovosť len v tejto súvislosti).

V bariérovom stereotype sa prejavuje postoj k potenciálnemu oslabovaniu česko-slovenskej solidarity. Domnienka, resp. presvedčenie, že sa slovenčina najmä mladšej českej generácii odcudzuje, implikuje predstavu narušenia historickej kontinuity udržiavania a pestovania tohto vzťahu. Tento vzťah sa vníma ako nie bezvýznamná spoločenská hodnota, a teda jeho potenciálne oslabovanie znamená zásah do hodnotovej sústavy. Jazykové odcudzenie vnímané ako signál deaktualizácie tejto hodnoty vyvoláva záujem verejne hovoriť o ňom, reprodukovať toto hovorenie a tým aktualizovať postoj k nemu.

Aj v mentálnom stereotype sa prejavuje hodnotové vnímanie česko-slovenského vzťahu, manifestuje sa ním solidarita a súčasne sa ním dáva najavo český zmysel pre slovenskú svojskosť. Implikátom tohto stereotypu je vyjadrenie pocitu aj vedomia česko-slovenskej príbuzenskej komplexnosti, čo sa dá opísať asi tak, že Česi a Slováci sa vzájomne obohacujú tým, že s prirodzeným porozumením vnímajú mentálne danosti a kultúrne výtvyry, ktoré ten druhý nemá. Významné je, že ide o prirodze-

né porozumenie, čiže také, ktorého podkladom je chápanie česko-slovenského mentálneho a kultúrneho sveta ako celku s vysokou mierou kohéznosti spočívajúcej na znalosti spoločných duchovných zdrojov. Táto znalosť je základom prirodzeného porozumenia slovensko-českých mentálnych a kultúrnych diferencií.

Do heuristického stereotypu sa premieta impulz na inovované vnímanie vzájomnej solidarity s dôrazom na interakčnú bezporuchovosť, ktorá je podmienkou pestovania korektnosti a úcty v solidarite. Interakčné poruchy pred rozdelením spoločného štátu („kto dopláca na koho“, „asymetria v presadzovaní národných záujmov“, „druhá strana sa latentne pripravuje na rozdelenie štátu“ a pod.) narúšali historicky udržiavanú kontinuitu solidarity, a tak sa dala predvídať protireakcia, len čo sa vytvorí primeraná politickospoločenská klíma. Nastolením takej klímy sa vraj Česi a Slováci začali vzájomne znovu objavovať.

Funkcia stereotypov

V úvode sa spomenulo, že stereotypy plnia aj utilitárnu funkciu. Čo je fundamentálnou utilitárnou funkciou uvedených česko-slovenských stereotypov? Stabilizovať prirodzenú proporciu prítomnosti solidarity a identity v diskurze o česko-slovenskej koexistencii (diskurz sa tu chápe vo foucaultovskom zmysle, čiže ako konvencionalizované spôsoby hovorenia, ktoré určujú konvencionalizované spôsoby myslenia a súčasne sú určované týmito spôsobmi myslenia). Táto proporcia je prirodzená vtedy, keď identita je v diskurze len implicitne zastúpená a diskurz sa koncentruje na solidaritu. Pravda, každý zo spomínaných stereotypov iným spôsobom plní túto základnú funkciu.

Delimitačný stereotyp ju plní tým, že implikuje predstavu, že lingvisticky zdôvodneným ohraničením slovenčiny od češtiny sa prispeje k vytvoreniu situácie, v ktorej sa môže navodiť spomínaná prirodzená proporcia. V pozadí je presvedčenie, že na slovenskej strane sa ešte nedosiahol optimálny stav internalizácie jazykovej a národnej sebaidentifikácie, takže táto prirodzená proporcia ešte nemôže byť nastolená. „Omyl“ tohto stereotypu spočíva v tom, že sa ním ignoruje prirodzená hranica medzi slovenčinou a češtinou a absolutizuje sa rola nepragmatickej lingvistiky pri riešení delimitačnej otázky.

V akomodáčnom stereotypy sa ešte markantnejšie prejavuje presvedčenie, že až definitívnym vyriešením otázky slovenskej sebaidentifikácie sa vytvorí predpoklad na taký diskurz. Obidva stereotypy živia ochranársky postoj k slovenskosti, ktorému sa dokonca dostalo legislatívnej podpo-

ry prijatím Zákona o štátnom jazyku Slovenskej republiky v roku 1995. V odseku (2) paragrafu 5 tohoto zákona sa hovorí, že „*inojazyčné audiovizuálne diela určené deťom do 12 rokov musia byť dabované do štátneho jazyka*“. Evidentná je tu zameranosť na ochranu detí pred vplyvom češtiny. Je to dobrý príklad na to, že stereotyp môže prispieť k zdôvodňovaniu presadzovania istej politickej vôle.

Keďže v bariérovom stereotypy sa prejavuje pocit hrozby deaktivácie diskurzu o česko-slovenskej koexistencii, sledovanú funkciu plní tým, že stimuluje reagovanie českej spoločnosti na tento jav, a to v prospech zachovania základnej podmienky (kontakt so slovenčinou) na udržiavanie diskurzu. Prototypovým exemplárom možných reakcií je mentálny stereotyp, ktorý priamo podporuje vitalitu tohto diskurzu obsahujúceho stabilizovanú prirodzenú proporciu medzi solidaritou a identitou.

Heuristický stereotyp plní sledovanú funkciu tak, že potvrdzuje českú a slovenskú vôľu stabilizovať v česko-slovenskom diskurze túto prirodzenú proporciu. Vyššie sa uviedlo, že v pozadí tohto stereotypu je účelová interpretácia vzájomného vzťahu v integračnom a postintegračnom období. Účelovosť interpretácie spočíva v tom, že sa ním presadzuje definitívne zmierenie medzi „čechoslovakistami“ a „separatistami“ a neutralizácia interpretačnej opozície, podľa ktorej rozdelenie štátu znamenalo pre jedných výhru a pre druhých prehru. Je to reakcia v duchu konsenzuálnej múdrosti, ktorou sa deaktivuje jednak hypotéza o výraznejšej prosperite oboch národov v pretrvávajúcom spoločnom štáte a jednak kvázirealistický výklad fungovania dvoch štátov bez masívnych prejavov nevôle s rozdelením spoločnej republiky ako dodatočné referendum schvaľujúce politické rozhodnutie. V tomto stereotypy sa odráža taktika obojstranne prijateľného „retroaktívneho ospravedlnenia“ konania aj nekonania Čechov a Slovákov v období, keď sa rozhodovalo o ich ďalšej koexistencii. Veď – podľa tohto „ospravedlnenia“ – nakoniec Česi a Slováci dospeli k očisteniu vzájomného vzťahu od deštruktívnych nánosov; a teda k jeho oživeniu na ozdravenej báze. Kladiem si otázku: Nevypovedá táto taktika niečo o česko-slovenskej mentalite?